

Ηλεκτρονικό περιοδικό της
Ιεράς Μητροπόλεως
Κυρηνείας

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΑΤΘΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΝΤΙΣΗΜΙΤΙΣΜΟΣ: ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΡΙΖΕΣ ΚΑΙ
ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΤΟΥ

ΤΕΥΧΟΣ 8

2020

ΑΝΤΙΣΗΜΙΤΙΣΜΟΣ: ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΡΙΖΕΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΤΟΥ¹

Abstract: The Holocaust denial, the desecration of Jewish monuments and the hate speech against Jewish population are only few of the facets of contemporary antisemitism in Europe. On May 26th 2016 the International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA) and its 31 member states adopted a working definition of antisemitism, which among others refer to as “a certain perception of Jews, which may be expressed as a hatred towards Jews”. The definition has been adopted in a resolution by the European Union calling its member states for its recognition in order to effectively tackle the issue. The paper seeks to approach the birth and evolution of antisemitism in Europe through the lens of history, discussing measures for addressing contemporary forms and prejudice in general towards social, ethnic or other groups.

Keywords: Antisemitism; History of Antisemitism; Xenophobia; Jews and Gentiles; Jews in Medieval Europe; Jews in Cyprus; Holocaust; Post-Holocaust Period.

Τον Ιούνιο του 2018 συμμετείχα σε επιστημονικό συνέδριο στο Τορίνο της Βόρειας Ιταλίας. Στη διαδρομή που ακολουθούσα καθημερινά για το συνέδριο και λίγα μέτρα πιο κάτω από το χώρο διαμονής μου, ξεπρόβαλλε μια εντυπωσιακή συναγωγή, ο χώρος της θρησκευτικής συνάθροισης της εβραϊκής κοινότητας της πόλης, την οποία φρουρούσαν περιμετρικά νυχθημερόν ομάδα οπλισμένων αστυνομικών. Εντύπωση μου δημιουργούσαν κάθε φορά που περνούσα από εκεί οι ερμητικά κλειστές πόρτες και το απροσπέλαστο της εισόδου στο χώρο. Το αίσθημα ανασφάλειας που μου δημιουργήθηκε ήταν έντονο, καθώς δεν είμαστε συνηθισμένοι να βιώνουμε τέτοια φαινόμενα στους δικούς μας θρησκευτικούς χώρους, τις εκκλησίες και τα μοναστήρια μας. Όμως σε κεντρικές πόλεις της υπόλοιπης Ευρώπης όπου υπάρχουν συναγωγές ή άλλοι εβραϊκοί χώροι αυτή η εικόνα είναι πλέον πολύ συνηθισμένη. Προφανώς, το

---

* Δρ Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας (Πανεπιστήμιο Κύπρου), MA Διεθνείς Σχέσεις (London School of Economics and Political Science), BA Ιστορίας και Αρχαιολογίας (Πανεπιστήμιο Κύπρου), Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια (Πολιτιστικό Ίδρυμα της Τράπεζας Κύπρου).

¹ Αναδημοσίευση, περ. *Συμβολή* 6-7 (2019), σ. 19-30.

αίσθημα ανασφάλειας των Εβραίων, οι οποίοι διαμένουν στην Ευρώπη, είναι ακόμα υπαρκτό αν και πέρασαν 70 χρόνια από τη συστηματική εξόντωση των 6 περίπου εκατομμυρίων Εβραίων στην Ευρώπη από τους Ναζί. Πολλοί αναφέρονται σε μια επανεμφάνιση του αντισημιτισμού στη σύγχρονη μορφή του, ενός από τα πολλά προσώπια της ξενοφοβίας και του ρατσισμού.

«Ο αντισημιτισμός κυριαρχεί στην καθημερινή ζωή, στη δημόσια σφαίρα αναπαράγοντας και εδραιώνοντας αρνητικά στερεότυπα για τους Εβραίους, υπονομεύει τα αισθήματα των Εβραίων για ασφάλεια, η παρενόχληση εναντίον των Εβραίων είναι τόσο συχνή που γίνεται πλέον κανονικότητα».² Αυτά είναι μερικά από τα βασικά συμπεράσματα της δεύτερης έρευνας για την προκατάληψη και το ρατσιστικό έγκλημα εναντίον των Εβραίων στην Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ) του Οργανισμού Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ (FRA) η οποία δημοσιοποιήθηκε τον Δεκέμβριο του 2018. Στην έρευνα συμμετείχαν 16.395 Εβραίοι σε 12 κράτη μέλη της ΕΕ, τα οποία συγκεντρώνουν το 96% του εβραϊκού πληθυσμού της Ευρώπης. Τα άτομα που συμμετείχαν στην έρευνα κλήθηκαν να εξηγήσουν από τη δική τους σκοπιά πώς βιώνουν τον αντισημιτισμό και να καταγράψουν προσωπικές εμπειρίες και περιστατικά, περιλαμβανομένων επιθέσεων και βανδαλισμών σε σημεία εβραϊκού ενδιαφέροντος. Ο λόγος που διεξήχθη για δεύτερη φορά αυτή η έρευνα (η πρώτη έλαβε χώρα το 2012) είναι η διαπίστωση εκ μέρους της ΕΕ για την ολοένα και αυξανόμενη αντισημιτική τάση στον ευρωπαϊκό χώρο. Η αμφισβήτηση ότι υπήρξε ποτέ Ολοκαύτωμα,³ η βεβήλωση εβραϊκών μνημείων και η ρητορική μίσους εναντίον εβραϊκών πληθυσμών είναι μόνο μερικές από τις εκφάνσεις του σύγχρονου αντισημιτισμού στην Ευρώπη.

Στις 26 Μαΐου 2016 η Διεθνής Συμμαχία για τη Μνήμη του Ολοκαυτώματος (IHRA)⁴ και τα 31 κράτη μέλη της έδωσαν ένα μη νομικά δεσμευτικό ορισμό για το

² *Experiences and perceptions of antisemitism. Second survey on discrimination and hate crime against Jews in the EU*, European Union Agency for Fundamental Rights 2018 https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2018-experiences-and-perceptions-of-antisemitism-survey_en.pdf [προσβ.: 1 Σεπτ. 2019].

³ Το Ολοκαύτωμα (1941-1945) θεωρείται μια από τις χειρότερες περιπτώσεις γενοκτονίας στη νεότερη ιστορία, ενορχηστρωμένη από τους Ναζί, κατά την οποία εξοντώθηκαν 6 περίπου εκατομμύρια Εβραίοι στην Ευρώπη, βλ. Steven Beller, *Antisemitism. A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2007, σ. 2.

⁴ Διεθνής οργανισμός στον οποίο εκπροσωπούνται κυβερνήσεις και συμμετέχουν εμπειρογνώμονες με στόχο την ενίσχυση, προαγωγή και προώθηση της εκπαίδευσης, της μνήμης, και της έρευνας για το Ολοκαύτωμα σε παγκόσμια κλίμακα και τη τήρηση των δεσμεύσεων της Δήλωσης της Στοκχόλμης του 2005. Από τις 28 Νοεμβρίου 2018, η ΕΕ είναι μόνιμος διεθνής εταίρος της

τί είναι σήμερα ο αντισημιτισμός. Και διατυπώθηκε ο ορισμός ως εξής: «Αντισημιτισμός είναι μια συγκεκριμένη αντίληψη για τους Εβραίους, η οποία ενδέχεται να εκφράζεται ως μίσος προς τους Εβραίους. Οι ρητορικές και φυσικές εκδηλώσεις του αντισημιτισμού στρέφονται κατά Εβραίων ή μη Εβραίων και/ή της παρουσίας τους, κατά θεσμών της εβραϊκής κοινότητας και θρησκευτικών εγκαταστάσεων».⁵ Ο ορισμός αυτός υιοθετήθηκε σε ψήφισμα από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο τον Ιούνιο του 2017, το οποίο κάλεσε τα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε αναγνώρισή του προκειμένου να αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά η αντισημιτική αντίληψη που καλλιεργείται είτε πολιτικά είτε ιδεολογικά από συγκεκριμένους χώρους. Την προεδρία της IHRA θα έχει το 2021 και η Ελλάδα, όπου κατά τόπους υπήρχαν ενσωματωμένες εβραϊκές κοινότητες μέχρι και το Ολοκαύτωμα με σημαντικότερη εκείνη των περίπου 50.000 Εβραίων της Θεσσαλονίκης. Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης κατά 95% εξοντώθηκαν στα στρατόπεδα εξόντωσης στο Άουσβιτς. Ακόμα και σήμερα στον οικείο σε εμάς τους Κυπρίους ελληνικό χώρο, στο ανατολικότερο άκρο της Ευρώπης, σημειώνονται βεβηλώσεις μνημείων για τις χιλιάδες Ελλήνων Εβραίων που δολοφονήθηκαν κατά το Ολοκαύτωμα, όπως για παράδειγμα τον Ιανουάριο του 2019 όταν άγνωστοι ξήλωσαν και κατέστρεψαν τις αναμνηστικές πλάκες του παλαιού εβραϊκού νεκροταφείου της Θεσσαλονίκης, το οποίο βρίσκεται στο χώρο του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου.

Ο αντισημιτισμός υπήρξε, ωστόσο, ένα διαχρονικό φαινόμενο μίσους εναντίον των Εβραίων. Ως μορφή προκατάληψης, ο αντισημιτισμός υπήρξε πολύ διαφορετικός από μορφές ξενοφοβίας έναντι άλλων μειονοτήτων, κοινωνικών ή εθνικών ομάδων. Η διαφορετικότητά του έγκειται στον πολυεπίπεδο χαρακτήρα του φαινομένου, ο οποίος υπήρξε ταυτόχρονα φυλετικός, θρησκευτικός, οικονομικός και πολιτικός.⁶ Πρόκειται για συμπεριφορά (πεποίθηση, αίσθημα, διάθεση) εχθρότητας απέναντι στη

Διεθνούς Συμμαχίας για το Ολοκαύτωμα προκειμένου να υπάρξει «στενότερη συνεργασία για την καταπολέμηση της άρνησης του Ολοκαυτώματος, της αντιμετώπισης του ρατσισμού, της ξενοφοβίας και του αντισημιτισμού», βλ. <https://eurojewcong.org/news/news-and-views/european-commission-partners-with-ihra/?fbclid=IwAR2KAiczq1YL92UbhLgKpQpxyk2iYmTVx3JA5gJX55feqVcRs3yWSxx8G30> [προσβ.: 1 Σεπτ. 2019].

⁵ «Press Release Document Antisemitism», στο: https://www.holocaustremembrance.com/sites/default/files/press_release_document_antisemitism.pdf [προσβ.: 10 Αυγ. 2019].

⁶ William I. Brustein και Ryan D. King, “Anti-Semitism in Europe Before the Holocaust”, *International Political Science Review* 25:1 (2004), σ. 35-53, εδώ σ. 38.

συγκεκριμένη ομάδα, η οποία απορρέει από την ελληνο-ρωμαϊκή, χριστιανική ή μουσουλμανική παράδοση. Βάσει αυτής της συμπεριφοράς ή τάσης, ο Εβραίος εκλαμβάνεται ως πολιτιστική, κοινωνική, οικονομική και πολιτική απειλή, η οποία διατυπώνεται με θρησκευτικούς, ρατσιστικούς, κοινωνικούς ή εθνικιστικούς όρους από μικρές ομάδες ή μεγάλες πολιτικές δυνάμεις εξαιτίας εξωγενών ή ενδογενών λόγων.⁷ Από τον αντισημιτισμό της ρωμαϊκής περιόδου μέχρι τον σύγχρονο αντισημιτισμό υπήρξαν κομβικά σημεία αλλαγής ή εξέλιξης του φαινομένου. Φτάνοντας στα μέσα του 20^{ου} αιώνα, ο αντισημιτισμός βρήκε την πιο ακραία ρατσιστική του μορφή στην «Τελική Λύση» του Αδόλφου Χίτλερ και τη μαζική εξόντωση του εβραϊσμού της Ευρώπης. Ακόμα και το ίδιο το Ολοκαύτωμα που εκτελέστηκε συστηματικά μεταξύ 1939 και 1945 από τους Ναζί στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη δεν στάθηκε ανάχωμα στην έξαρση αντισημιτικών τάσεων στους κόλπους της σημερινής Ευρώπης.

Κατά τον Μεσαίωνα διαμορφώθηκε η χριστιανική πρόσληψη του αντι-εβραϊκού μίσους, η οποία αποτέλεσε τη βάση για τη διαμόρφωση του νεότερου αντισημιτισμού ως πολιτικής και ιδεολογικής κίνησης κατά τον 19^ο αιώνα.⁸ Το αρνητικό στερεότυπο εναντίον των Εβραίων που βρίσκονταν διεσπαρμένοι στον ευρωπαϊκό χώρο, κληροδοτήθηκε δια μέσου των αιώνων καταρχάς από μια χριστιανική δογματική εχθρότητα απέναντι στον Εβραίο. Όπως σημειώνει ο Steven Beller η δογματική εχθρότητα του Χριστιανισμού εναντίον των Εβραίων κατά τον Μεσαίωνα τροφοδότησε τον αντισημιτισμό.⁹ Ο θρησκευτικός διαχωρισμός έχει τη δική του εξέχουσα σημασία, καθότι η θρησκεία επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την εικόνα του Εβραίου ως «Άλλου»¹⁰ στην αντίληψη του Χριστιανού. Ο αντι-εβραϊσμός προέκυψε

⁷ Για τη συνοπτική επεξήγηση του πολυεπίπεδου όρου «αντισημιτισμός» βλ. Ben Halpern, “What is Antisemitism?”, *Modern Judaism* 1 (1981), σ. 252-253.

⁸ Beller, *Antisemitism*, σ. 15.

⁹ Ο.π., σ. 11.

¹⁰ Το στερεότυπο του ξένου ή «Άλλου» ανανεώνεται στη φανταστική αντίληψη της κοινωνίας, αποτελεί προσδιορισμό της ίδιας της εθνικής ή κοινωνικής ομάδας (δηλαδή του Εαυτού της), αναπαράγεται σε μύθους, παραμύθια, στη λογοτεχνία, τον Τύπο, τον κινηματογράφο και τα ΜΜΕ. Συχνά αποδίδονται στον Άλλο αρνητικά χαρακτηριστικά και δημιουργούνται εις βάρος του προκαταλήψεις. Για τους Εβραίους η αρνητική εικόνα διαδόθηκε κατά το Μεσαίωνα μέσα ένα θρησκευτικό προσδιορισμό των Χριστιανών απέναντι στους Εβραίους, την «άλλη» ή διαφορετική θρησκεία. Η βιβλιογραφία για το ζήτημα του Άλλου είναι εκτενέστατη, καθώς επιδέχεται πολλών ερμηνειών και διεπιστημονικών προσεγγίσεων. Ενδεικτικά βλ. Elizabeth Hallam και Brian V. Street (επιμ.), *Cultural Encounters. Representing ‘otherness’*, Routledge, Λονδίνο 2000· Ρίσαρντ Καπισίνκι, *Ο Άλλος*, μτφρ.: Αλεξάνδρα Ιωαννίδου, Μεταίχμιο, Αθήνα 2011· Κορνήλιος Καστοριάδης, *Η φανταστική θέσμιση της κοινωνίας*, μτφρ.: Σωτήρης Χαλίκιας, Κώστας Σπαντιδάκης, Γιούλη Σπαντιδάκη, Κέδρος, Αθήνα 2010. Ειδικότερα για την ιστορία και το μύθο

ως μέρος του Χριστιανισμού από τα πρώτα κίολας εκατό χρόνια ύπαρξής του, αναπόφευκτα αφού από τη μια οι Εβραίοι αρνήθηκαν να αποδεχτούν την πεποίθηση των Χριστιανών ότι ο Ιησούς της Ναζαρέτ ήταν ο Χριστός και από την άλλη επειδή ευθύνονταν συλλογικά (κατά τους Χριστιανούς) για τη σταύρωσή του. Σε ένα πλαίσιο ανταγωνισμού των δυο θρησκειών, οι Εβραίοι επιβίωσαν στη χριστιανική σφαίρα ως οι «δολοφόνοι του Χριστού» και έτσι δια μέσου των αιώνων ζούσαν στις ευρωπαϊκές κοινωνίες ως μια καταπιεσμένη και περιθωριοποιημένη μειονότητα. Το 1096 κατά την πρώτη Σταυροφορία σημειώθηκε η πρώτη λαϊκή εκδήλωση αντι-εβραϊσμού στη βορειοδυτική Ευρώπη όταν όχλοι προέβησαν σε δολοφονίες Εβραίων με τη κατηγορία ότι ήταν «δολοφόνοι του Χριστού».¹¹

Στα μέσα του 12^{ου} αιώνα ο αντισημιτισμός πήρε νέα μορφή με τη διασπορά δεισδαιμονιών, φημών και κατηγοριών εναντίον των Εβραίων. Αυτές σε μεγάλο βαθμό κυκλοφόρησαν από τους εκκλησιαστικούς κύκλους της Καθολικής Εκκλησίας (περιλαμβανομένου και του Πάπα), οι οποίοι αντιλαμβάνονταν ότι οι Εβραίοι στηρίζονταν περισσότερο στο Ταλμούδ αντί στη Βίβλο για να στηρίξουν το θρησκευτικό τους δόγμα.¹² Ο θάνατος του μικρού Ουίλλιαμ στο Νόργουιτς το 1144 αποδόθηκε σκόπιμα σε τελετουργικό φόνο που δήθεν διέπραξαν Εβραίοι και έκτοτε καλλιεργήθηκε η πεποίθηση ότι συμβολικά κάθε Πάσχα οι Εβραίοι γιόρταζαν την σταύρωση του Χριστού σκοτώνοντας παιδιά χριστιανών ή ότι χρησιμοποιούσαν το αίμα των παιδιών για να φτιάχνουν το *matzoh* τους (άζυμο ψωμί).¹³ Παρότι οι χριστιανικοί και κοσμικοί κύκλοι προσπάθησαν να εξηγήσουν στα λαϊκά στρώματα ότι αυτές οι φήμες και κατηγορίες δεν ήταν παρά ένα κατασκευάσμα, συχνά η Καθολική Εκκλησία κατέληγε να αγιοποιεί τα «θύματα» του τελετουργικού, δήθεν, φόνου από Εβραίους.¹⁴

Η καλλιέργεια της αντίληψης στο χριστιανικό ποίμνιο ότι η ενασχόληση με το χρήμα και την τοκογλυφία ήταν αμαρτία σύμφωνα με την Καθολική Εκκλησία,

---

γύρω από τους Εβραίους βλ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν διωγμό. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία: ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1998.

¹¹ Beller, *Antisemitism*, σ. 11. William I. Brustein, *Roots of Hate. Anti-Semitism in Europe before the Holocaust*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 2003, σ. 51. Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι μια σύγχρονη προσέγγιση στην κυπριακή ποιητική παραγωγή σχετικά με την κατηγορία για τη δολοφονία του Χριστού από τους Εβραίους παρατίθεται στο Κυριάκος Χαραλαμπίδης, «Ιστορία των Εβραίων», *Δοκίμιν*, Άγρα 2000, σ. 97-98 (ευχαριστίες οφείλω στον Δρ Παναγιώτη Θωμά για την επισήμανση του ποιήματος).

¹² Brustein, *Roots*, σ. 52.

¹³ Βλ. Brustein, *Roots*, σ. 51-53 και Beller, *Antisemitism*, σ. 14.

¹⁴ Beller, *Antisemitism*, σ. 13.

έδωσε τη δυνατότητα στους Εβραίους να καταπιαστούν με τέτοιου είδους επαγγέλματα, καθώς σταδιακά εκτοπίζονταν από άλλα με τα οποία ασχολούνταν οι Χριστιανοί. Έτσι, οι Εβραίοι ταυτίστηκαν στην ευρωπαϊκή κοινή γνώμη με το χρήμα και τον αμοραλισμό παρότι τον Μεσαίωνα οι μεγαλύτεροι δανειστές χρημάτων ήταν οι Χριστιανοί, ακόμα και τα μοναστήρια. Μέσα από τη μακρά απασχόλησή τους με τον δανεισμό και την τοκογλυφία, οικογένειες Εβραίων κατάφεραν να δημιουργήσουν στο πέρασμα των χρόνων αμύθητη περιουσία και κεφάλαιο, ιδιαίτερα μέσα από τραπεζικές και χρηματοοικονομικές εργασίες, κάτι που ενέτεινε τον υφιστάμενο οικονομικό ανταγωνισμό με τους Χριστιανούς. Δεν ήταν τυχαίο ότι σε περιόδους οικονομικών κρίσεων κυριαρχούσε έντονα η φήμη ότι οι τραπεζίτες Εβραίοι βρίσκονταν πίσω από ενορχηστρωμένες προσπάθειες καταστροφής των ευρωπαϊκών οικονομιών,¹⁵ αντίληψη που παρατηρείται ότι επιβιώνει ακόμα και στις μέρες μας.

Από το 1215 οι Εβραίοι αναγκάζονταν να φοράνε συγκεκριμένη ενδυμασία προκειμένου να ξεχωρίζουν από τους Χριστιανούς, απεικονίζονταν σε αγιογραφίες ως εβραϊκά γουρούνια ή αντίχριστοι. Ακόμα, τους αποδόθηκε η ευθύνη για την επιδημία πανούκλας που ξέσπασε στα μέσα του 14^{ου} αιώνα αποδεκατίζοντας τον πληθυσμό της Ευρώπης, και έκτοτε γίνονταν τα εξιλαστήρια θύματα ή οι αποδιοπομπαίοι τράγοι μιας καταστροφής.¹⁶ Όλα αυτά τα μεσαιωνικά στερεότυπα τα οποία φτιάχτηκαν στη δυτική ευρωπαϊκή κοινωνία, απομόνωσαν το εβραϊκό στοιχείο από τις χριστιανικές κοινωνίες. Στα τέλη του 14^{ου} και αρχές του 15^{ου} αιώνα σημειώθηκαν οι μεγάλοι διωγμοί κατά των Σεφαραδιτών Εβραίων στην Ιβηρική Χερσόνησο, οι οποίοι βρήκαν καταφύγιο σε χώρες της Νοτιο-Ανατολικής Ευρώπης, όπως η Πολωνία, η Ιταλία και η Οθωμανική Αυτοκρατορία, αλλά και η Βρετανία και η Γαλλία.

Οι ακραίες και προληπτικές μεσαιωνικές αντιλήψεις της Δυτικής Ευρώπης που παρουσίαζαν τον Εβραίο ως τον αίτιο της σταύρωσης του Χριστού και αυτόν που «έπινε» χριστιανικό αίμα τουλάχιστον μια φορά στη ζωή του εμφυτεύθηκαν και επιβίωσαν στον ελληνορθόδοξο, επίσης, χώρο.¹⁷ «Ο λαϊκός μεσαιωνικός Χριστιανισμός καλλιέργησε, εμπλούτισε και κληροδότησε στη νεωτερικότητα» τη

¹⁵ Brustein, *Roots*, σ. 181-188.

¹⁶ Beller, *Antisemitism*, σ. 13.

¹⁷ Βλ. Bernard Pierron, *Εβραίοι και χριστιανοί στη νεότερη Ελλάδα. Ιστορία των διακοινοτικών σχέσεων από το 1821 μέχρι το 1945*, Πόλις, Αθήνα 2004, σ. 204.

φαντασική αντίληψη του Εβραίου ως δαιμονικού εχθρού, ο οποίος προέβαινε σε τελετουργικούς φόνους.¹⁸ Το «σύνδρομο» ότι οι Εβραίοι όφειλαν να σκοτώσουν στη ζωή τους τουλάχιστον ένα παιδί Χριστιανών, κυριαρχούσε και στην αντίληψη του Έλληνα Ορθόδοξου Χριστιανού στην Κύπρο. Οι πρώτοι Εβραίοι οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στο νησί στις απαρχές της Αγγλοκρατίας (1878-1900) κατέγραφαν την εις βάρος τους θρησκευτική προκατάληψη και ως εκ τούτου την κοινωνική τους απομόνωση από τους Έλληνες.¹⁹ Σύμφωνα με τον Edward Vizetelly, όταν στα τέλη του 19^{ου} αιώνα ένας Εβραίος επιχειρηματίας από την Αγγλία απεβίωσε στην Κύπρο, δεν έτυχε αξιοπρεπούς κηδείας αφού καμία θρησκευτική ομάδα δεν αποδεχόταν την ταφή ενός «Ιουδαίου» στα κοιμητήρια της: «Οι Έλληνες Ορθόδοξοι, οι οποίοι δεν βάζουν εμπόδια στην ταφή Προτεσταντών στα κοιμητήρια τους δεν τον δέχτηκαν, ούτε οι Μωαμεθανοί, ούτε οι Καθολικοί [...] και οι Προτεστάντες σ' αυτά τα πρώτα στάδια της κατοχής, δεν είχαν ούτε κλήρο, εκκλησίες ή κοιμητήρια [...]». Τελικά, μερικοί ομόθρησκοι του νεκρού ενταφίασαν το πτώμα στην ακτή, όπου κατά τη διάρκεια της νύχτας έγινε βορά των σκύλων.²⁰

Το μεγάλο ποσοστό αναλφαβητισμού στον κυπριακό πληθυσμό (περίπου τα τρία τέταρτα) και το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο συνέβαλαν στη διατήρηση θρησκευτικών δοξασιών που καλλιέργησαν τη μισαλλοδοξία. Ο Χριστιανός στο νησί για παράδειγμα συνήθιζε να γιορτάζει το Πάσχα με το έθιμο της καύσης του «Οβραίου»,²¹ το οποίο συνηθιζόταν και στον ελληνορθόδοξο χώρο,²² και εξαιτίας του οι λιγστοί Εβραίοι κάτοικοι του νησιού αναγκάζονταν να εξαφανίζονται από προσώπου γης τις ημέρες του Πάσχα.²³ Το έθιμο επιβίωσε με το κάψιμο του Ιούδα, του μαθητή που πρόδωσε τον Χριστό, την Κυριακή του Πάσχα στις εκκλησίες και στα ξωκλήσια.²⁴ Ωστόσο, οι θρησκευτικές δοξασίες που ήθελαν τον Εβραίο να

¹⁸ Ο.π., σ. 14.

¹⁹ Σχετική μαρτυρία και αναφορά του Εβραίου αστυνομικού επιθεωρητή στην Κύπρο Paul Blattner στην εφημ. *The Jewish Chronicle* (13.1.1899).

²⁰ Edward Vizetelly, *From Cyprus to Zanzibar by the Egyptian Delta. The Adventures of a Journalist in the Isle of Love, the Home of Miracles and The Land of Cloves*, Λονδίνο 1901, σ. 24 (μετάφραση δική μου).

²¹ Γεώργιος Σ. Φραγκούδης, «Οι Εβραίοι εν Κύπρω», εφημ. *Ελευθερία* (28.8.1938).

²² Βλ. αναφορές για τα Επτάνησα και τη Μακεδονία, στο Pierron, *Εβραίοι*, ό.π., σσ. 40 και 86 αντίστοιχα.

²³ Βλ. Φραγκούδης, «Εβραίοι».

²⁴ Το έθιμο της πυράς του Ιούδα και τους διάφορους ευφάνταστους τρόπους που εφεύρισκαν οι ενορίες για να διαπομπεύσουν τον Ιούδα και να ανταγωνιστούν η μια την άλλη στις αρχές του 20^{ού} αιώνα, περιγράφεται στην Magda Ohnefalsch-Richter, *Ελληνικά Έθιμα στην Κύπρο*, μτφρ.: Άννα Μαραγκού, Πολιτιστικό Κέντρο Λαϊκής Τράπεζας, Λευκωσία ³2004, σ. 78-80. Σύμφωνα με τη δική της μαρτυρία, στη Λάρνακα το έθιμο γιορταζόταν στις εκκλησίες για μια βδομάδα. Ο

διαπράττει τελετουργικά εγκλήματα με χριστιανικό αίμα και παιδοκτονίες παρέμειναν χαραγμένες στη συνείδηση του μέσου Χριστιανού τουλάχιστον μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα περνώντας ακόμα και στα κυπριακά παραμύθια.²⁵

Την ίδια περίοδο, στα τέλη του 19^{ου}-αρχές του 20^{ου} αιώνα και παράλληλα με την άνοδο του εθνικισμού, η Ευρώπη γνώριζε τη νεότερη μορφή αντισημιτισμού με βίαιους διωγμούς και επεισόδια εναντίον των Εβραίων κυρίως στη Ρωσία, την Αυστροουγγαρία, χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, όπως η Ρουμανία, αλλά και της Δυτικής Ευρώπης, όπως η Γαλλία και Γερμανία.²⁶ Είναι αυτή η περίοδος κατά την οποία γεννιέται ως αντίδραση στην άνοδο του αντισημιτισμού, το Σιωνιστικό Κίνημα υπό τον Theodor Herzl, ο οποίος καταφέρνει να πολιτικοποιήσει την ιδέα για ίδρυση ενός κράτους για την εβραϊκή διασπορά. Είναι, ακόμα, αυτή η περίοδος κατά την οποία σημειώνονται τα πρώτα μεταναστευτικά ρεύματα Εβραίων από την Ευρώπη στην Παλαιστίνη, τα οποία συμβάλλουν τη δημιουργία μιας εβραϊκής κοινότητας ως προ-στάδιο της δημιουργίας εβραϊκού κράτους. Σαφώς, τα χρόνια από την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία της Γερμανίας το 1933 μέχρι και την εφαρμογή της Τελικής Λύσης κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου αποτέλεσαν το κομβικό σημείο της ριζοσπαστικοποίησης του φαινομένου του αντισημιτισμού, το οποίο πήρε εξτρεμιστικές και ρατσιστικές διαστάσεις.

Ιούδας ήταν ένα ομοίωμα ανθρώπων διαστάσεων, ντυμένο με εύφλεκτα ρούχα και επενδυμένο στο εσωτερικό του με πυροτεχνήματα. Ο τρόπος «θανάτωσής» του ποίκιλλε πριν ριχθεί στην πυρά. Συχνά, ο Ιούδας παρουσιάζοταν ως ξένος. Εκτενής περιγραφή του εθίμου στη Λευκωσία και στην ενορία του Αγίου Κασσιανού γίνεται στο Νέαρχος Κληρίδης, «Ένα έθιμο που έσβησε. Η διαπόμευση του Ιούδα», *Κυπριακά Γράμματα* 6 (Μάιος 1951), σ. 154-155. Σύμφωνα με τον Κληρίδη, το έθιμο καταργήθηκε το 1932, μετά την εξέγερση των Οκτωβριανών και την επιβολή περιοριστικών μέτρων στις συγκεντρώσεις, ενώ για καιρό η προοδευτική μερίδα των Λευκωσιτών αποδοκίμαζε το έθιμο ως βάρβαρο και μεσαιωνικό. Οι ρίζες του εντοπίζονται στη βυζαντινή περίοδο ως ένα αυθόρμητο λαϊκό δημιούργημα με σκοπό τη διαπόμευση του προδότη. Ο Ξενοφώντας Π. Φαρμακίδης, *Κυπριακή Λαογραφία*, Λεμεσός 1938, σ. 160, αναφέρει ότι η καύση του ομοιώματος του Ιούδα λάμβανε χώρα στη Λεμεσό τις τρεις πρώτες μέρες της Διακαινησίμου «κρέματα τούτο μετέωρον από τινος προχείρου στύλου, πεπληρωμένον φυσιγγίων, πυρίτιδος κ.τ.λ. Καίεται δε τούτο μεταδιδόμενου του πυρός εις αυτό δια πιστολίων, καθ' ήν στιγμήν τελείται η Λιτή, εν μέσω γελώτων, εμπτυσμάτων, γιουχαϊσμάτων [...]». Σύμφωνα με τον Γεώργιο Χ. Παπαχαράλαμπος, *Κυπριακά Έθνη και Έθιμα*, Λευκωσία 1965, σ. 186, σε μερικά χωριά όπως ο Αστρομερίτης το Μεγάλο Σάββατο έψηναν άρτους σε σχήμα βατράχου, γιατί σύμφωνα με την παράδοση οι Εβραίοι άναψαν φωτιά για να κάψουν τον Χριστό, η σάυρα έφερε ξύλα για τη φωτιά ενώ ο βάτραχος έφερε νερό και έσβησε τη φωτιά.

²⁵ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του παραμυθιού της «αφτοτζηνάρας», το οποίο έγραψε ο Θωμάς Γ. Κυριακίδης από το Παλαιχώρι στις αρχές της δεκαετίας του 1990 στο Θωμάς Γ. Κυριακίδης, «Το παραμύθι της αφτοτζηνάρας» (καταγραφή από τον Χρυσανθο Στ. Κυπριανού), *Λαογραφική Κύπρος* 22 (1992), σ. 41-48.

²⁶ Για μια συνοπτική καταγραφή του νεότερου αντισημιτισμού στις χώρες της Ευρώπης βλ. Jacob Katz, *From Prejudice to Destruction. Anti-Semitism, 1700-1933*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1980. Επίσης, Léon Poliakov, *The History of Antisemitism*, 4 τόμ., University of Pennsylvania Press, Φιλαδέλφια 1985-2003.

Ο Χίτλερ μεθόδευσε σταδιακά τη ναζιστική αντι-σημιτική πολιτική προσπαθώντας με κάθε τρόπο να απομονώσει το μισό εκατομμύριο Εβραίων της Γερμανίας από κάθε πολιτική, πολιτιστική, οικονομική και κοινωνική έκφραση της χώρας. Μεθοδεύοντας ένα «λυτρωτικό» αντισημιτισμό, ο οποίος παρουσιάζοντας τον Εβραίο ως το μισρό στοιχείο της κοινωνίας και «το διαβολικό σπέρμα της αποσύνθεσής» της στόχευε στη σωτηρία του γερμανικού έθνους και τη φυλετική καθαρότητα,²⁷ τουλάχιστον μέχρι το 1938 ο Χίτλερ επικεντρώθηκε στον εξαναγκασμό της μετανάστευσης των Εβραίων από τη Γερμανία με διάφορα οικονομικά και νομοθετικά μέτρα, αφού διασφάλιζε ότι ο εβραϊκός πλούτος θα παρέμενε στο γερμανικό κράτος. Οι Εβραίοι, οι οποίοι θεωρούνταν ότι δεν ανήκαν στην Άρια φυλή, βρέθηκαν εξαρχής στο επίκεντρο της εκστρατείας των Ναζί, με σειρά από μέτρα τα οποία τους περιθωριοποιούσαν από τη δημόσια και οικονομική ζωή της Γερμανίας. Τέτοια ήταν ο νόμος περί δημόσιας υπηρεσίας της 7^{ης} Απριλίου 1933²⁸, η «συμφωνία μεταφοράς» του Αυγούστου του 1933 (Ha'avara agreement) με στόχο την ενθάρρυνση μεταφοράς κεφαλαίου και μετανάστευσης Εβραίων στην Παλαιστίνη,²⁹ οι Νόμοι της Νυρεμβέργης του 1935, οι οποίοι στερούσαν το δικαίωμα ψήφου στους Εβραίους και το δικαίωμα άσκησης επαγγέλματος, καθώς και η αφαίρεση της εθνικότητας από τους Γερμανούς Εβραίους. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι Εβραίοι να μη μπορούν να απασχοληθούν στο εμπόριο, τις τράπεζες, τις εκδόσεις, σε νομικά και ιατρικά επαγγέλματα και δημόσιες θέσεις.³⁰

Όσο επιταχυνόταν η δημιουργία του ζωτικού χώρου για τη Γερμανία προς την Ανατολή τόσο εντατικοποιείτο και η εξόντωση των Εβραίων, είτε με τη μορφή μέτρων για ενθάρρυνση της μετανάστευσης, είτε με τον εκτοπισμό σε στρατόπεδα εργασίας είτε με την «οικονομική λογική», δηλαδή την κατάσχεση του κεφαλαίου των εύπορων Εβραίων. Το γεγονός εκείνο που έδωσε το έναυσμα στην κλιμάκωση της αμείλικτης ναζιστικής πολιτικής και αποτέλεσε προπομπό της Τελικής Λύσης, ήταν τα επεισόδια της Νύκτας των Κρυστάλλων. Το βράδυ μεταξύ της 9^{ης} και 10^{ης} Νοεμβρίου 1938 εξαπολύθηκαν σε όλη τη χώρα ενορχηστρωμένες και μαζικές

²⁷ Saul Friedländer, *Η Ναζιστική Γερμανία και οι Εβραίοι*, 2 τόμ., Πόλις, Αθήνα 2013, εδώ τ. Α': *Τα χρόνια των διώξεων, 1933-1939*, σ. 124, 884.

²⁸ Ο νόμος όριζε ως μη Άριο όποιο είχε ένα μη Άριο γονέα ή παππού. Με βάση αυτή την πρόνοια του νόμου, χιλιάδες εκδιώχθηκαν από τη δημόσια υπηρεσία, την εκπαίδευση και άλλα επαγγέλματα. Από τότε μια σειρά νομοθεσιών διασφάλιζε την περιθωριοποίηση των Εβραίων από τα σχολεία, τις πολιτιστικές δραστηριότητες στη Γερμανία ενώ αφαιρείτο η γερμανική υπηκοότητα σε όσους είχε δοθεί από τη δημοκρατία της Βαϊμάρης

²⁹ Friedländer, *Ναζιστική Γερμανία*, σ. 198-199.

³⁰ Ο.π., σ. 292.

καταστροφές και σπάσιμο τζαμιών σε χιλιάδες συναγωγές, καταστήματα, επιχειρήσεις και κτήρια που ανήκαν σε Εβραίους από τα τάγματα εφόδου των Ναζί με τη συμμετοχή και Γερμανών πολιτών. Ήδη από την επόμενη μέρα ο Hermann Göring, υπεύθυνος της Γκεστάπο, μιλούσε για την εφαρμογή της Τελικής Λύσης του εβραϊκού προβλήματος. Η Τελική Λύση ήταν μια απάνθρωπη, ανορθολογική αντιμετώπιση του εβραϊκού ζητήματος. Περιλάμβανε μαζικές δολοφονίες δεκάδων χιλιάδων Εβραίων στο ανατολικό μέτωπο, αλλά και εγκλεισμό σε στρατόπεδα, όπου οι θάνατοι προκαλούνταν σε θαλάμους αερίων και κρεματόρια, άλλοτε από ασιτία και άλλοτε από πορείες θανάτου. Προέβλεπε τη μεταφορά όλων των Εβραίων που βρίσκονταν στα εδάφη υπό τον έλεγχό τους όσο το δυνατό ανατολικότερα στην Ευρώπη, αφού πρώτα είχαν αποδεκατιστεί σημαντικά. Συχνά, οι Εβραίοι στοιβάζονταν σε φορτηγά αερίων, όπου πέθαιναν από ασφυξία με την εξάτμιση δηλητηριών κατά τη μεταφορά τους. Η Τελική Λύση βασίστηκε στη συστηματική καταγραφή σε λίστες των Εβραίων κάθε ευρωπαϊκής χώρας, από τις οποίες επέλεγαν αυτούς που είτε θα κατέληγαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης στη Δ. Ευρώπη είτε σε γκέτο³¹ στην Ανατολική Ευρώπη. Δεν ήταν τίποτε άλλο από ένα μηχανισμό δολοφονίας των Ευρωπαίων Εβραίων από τους Ναζί αλλά και μια μορφή ριζοσπαστικοποίησης της γενοκτονίας. Το αποτέλεσμα ήταν η εξόντωση 6 περίπου εκατομμυρίων Εβραίων.

Η Ευρώπη ήταν το 1945 πλέον ένα μη φιλόξενο περιβάλλον για τους επιζώντες του Ολοκαυτώματος, πολλοί εκ των οποίων αποφάσισαν να μεταναστεύσουν στην Παλαιστίνη (αργότερα το 1948 ανακηρύχθηκε το κράτος του Ισραήλ), όπου θεωρούσαν ότι θα είχαν τη δυνατότητα να ζήσουν σε ένα ασφαλές πολιτικό καθεστώς. Από τις 100 χιλιάδες που αποφάσισαν να εγκατασταθούν στην Παλαιστίνη/Ισραήλ, οι περίπου 52.000 βρέθηκαν εγκλειστοί σε στρατόπεδα κράτησης στην Κύπρο, αποικία τότε της Μεγάλης Βρετανίας. Τα στρατόπεδα αυτά λειτουργούσαν στον Καράολο Αμμοχώστου και στην Ξυλοτύμπου μεταξύ 1946 και 1949 ως προσωρινοί χώροι κράτησης και ως ένα βρετανικό μέτρο αναχαίτισης της μαζικής και συχνά λαθραίας εισόδου Εβραίων στην ελεγχόμενη μέχρι το 1948 από τους Βρετανούς Παλαιστίνη. Ενώ στην υπόλοιπη Ευρώπη, ιδιαίτερα την Ανατολική,

³¹ Τα γκέτο ήταν περιθωριοποιημένες, κλειστές και πολυπληθείς εβραϊκές συνοικίες, οι οποίες κατέληγαν σε παγίδες θανάτου λόγω των επιδημιών, του λιμού και των δολοφονικών επιδρομών των Γερμανών εναντίον Εβραίων. Μέσα από τα γκέτο οργανώνονταν τάγματα εργασίας Εβραίων οι οποίοι στέλνονταν σε καταναγκαστικά έργα ή σε στρατόπεδα εργασίας.

ήταν ακόμα οξύ το αντισημιτικό κλίμα, στην Κύπρο οι Εβραίοι κρατούμενοι βρήκαν ξανά την ανθρωπιά και την αλληλεγγύη. Ομάδες από Έλληνες και Τούρκους της Κύπρου προσκείμενων στην αριστερά οργανώθηκαν για την παροχή κάθε είδους βοήθειας για την περίθαλψη των εγκλείστων, ενώ δεν ήταν λίγοι αυτοί που συμμετείχαν σε αποστολές δραπέτευσης Εβραίων από τα στρατόπεδα και ασφαλούς μεταφοράς τους στα παράλια της Αμμοχώστου, όπου εβραϊκά καΐκια τους ανέμεναν για να τους μεταφέρουν μυστικά στην Παλαιστίνη/Ισραήλ. Ακόμα και οι γυναίκες επιστρατεύονταν στη μυστική αποστολή ετοιμάζοντας φαγητό ή συγκεντρώνοντας ρουχισμό για τους Εβραίους φυγάδες.³² Αυτή η κοινή πτυχή της κυπριακής και εβραϊκής ιστορίας παρέμεινε για χρόνια θαμμένη στο χρονοντούλαπο της κυπριακής ιστορίας και ήρθε στην επιφάνεια μόνο όταν βελτιώθηκαν οι σχέσεις Κύπρου-Ισραήλ σε διπλωματικό επίπεδο, μετά το 2012.

Σήμερα, ο αντισημιτισμός εκφράζεται τόσο με επιθετική ρητορική όσο και με βίαιες ενέργειες με την άκρα αριστερά, την άκρα δεξιά και το ριζοσπαστικό Ισλάμ να είναι οι εκφραστές του «νέου αντισημιτισμού». Ο Εβραίος προβάλλεται προπαγανδιστικά από αυτούς τους κύκλους στην Ευρώπη και τις ΗΠΑ ως ο υπαίτιος δεινών, αυτός που ελέγχει τις διεθνείς σχέσεις και που υποκινεί πολέμους, ο οικονομικός δυνάστης και εννοχοποιητής της οικονομικής κρίσης. Μια τάση του σύγχρονου αντισημιτισμού υιοθετεί στοιχεία της παραδοσιακής αντισημιτικής ρητορικής που περιγράφηκε πιο πάνω, μια δεύτερη τάση εκφράζεται μέσα από την αντίθεσή της σε συγκεκριμένες εβραϊκές πρακτικές (κυρίως γύρω από τη θρησκεία) και η τρίτη τάση μέσα από τη συστηματική πολεμική ενάντια στις ενέργειες του κράτους του Ισραήλ, ιδιαίτερα σε σχέση με τους Παλαιστίνιους.³³ Στη Γαλλία και τη Γερμανία τα περιστατικά βίας κατά των Εβραίων πολιτών αυξήθηκαν κατά 74% και

³² Για την ιστορία των Εβραίων στην Κύπρο κατά την αγγλοκρατία και ειδικότερα για τα στρατόπεδα κράτησης Εβραίων μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο βλ. Ευαγγελία Ματθοπούλου, «Η εβραϊκή παρουσία στην Κύπρο, 1878-1949: ιδεολογικοί και κοινωνικο-πολιτικοί μετασχηματισμοί, επιχειρηματικότητα και καινοτομία στο αποικιακό πλαίσιο», Πανεπιστήμιο Κύπρου 2016 [Διδακτορική διατριβή] και Βασιλική Σελιώτη, *Βρετανικά στρατόπεδα Εβραίων προσφύγων στην Κύπρο (1946-1949)*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2016.

³³ Σχετικά με τον αντισημιτισμό σήμερα βλ. Mikael Shainkman, *Antisemitism Today and Tomorrow: Global Perspectives on the Many Faces of Contemporary Antisemitism*, Academic Studies Press, Brighton, MA 2019. Επίσης, Pierre-Andre Taguieff, *Rising from the Muck: The new Anti-Semitism in Europe*, μτφρ.: Ivan R. Dee, Σικάγο 2004.

60% αντίστοιχα τα τελευταία δύο χρόνια. Στη Γαλλία σημειώθηκαν πρόσφατα μέχρι και δολοφονίες Εβραίων, ενώ βίαια περιστατικά καταγράφηκαν και στη Γερμανία.³⁴

Η ρητορική μίσους, όπως προκύπτει μέσα από την προκατάληψη και την εχθρότητα, δεν περιορίζεται μόνο στην περίπτωση των Εβραίων. Παρατηρείται ότι αναπτύσσεται εναντίον κοινωνικών, εθνικών, φυλετικών ή άλλων ομάδων. Η ξеноφοβία και ο ρατσισμός δυστυχώς υποθάλπονται από το διαδίκτυο και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης όπου πολύ εύκολα τέτοια μορφής προπαγάνδα βρίσκει πρόσφορο έδαφος σε μεγαλύτερα τμήματα της κοινωνίας. Ένα από τα βασικά μέτρα αντιμετώπισης τέτοιων προκαταλήψεων είναι η γνώση και η παιδεία. Η αναδρομή στις ρίζες του αντισημιτισμού είχε ως στόχο ακριβώς αυτό, να κατανοήσει ο αναγνώστης πώς δημιουργήθηκε το αρνητικό στερεότυπο έναντι του Εβραίου, ότι αυτό υπήρξε διαχρονικό και εμφυτεύθηκε στις σύγχρονες κοινωνίες και ανάλογα να διαμορφώσει τη δική του κριτική προσέγγιση απέναντι σε φαινόμενα μισαλλοδοξίας.

Στις σύγχρονες κοινωνίες της δημοκρατίας, του σεβασμού στην ιδιαιτερότητα και στην ισότητα, η γνώση της ιστορίας αλλά και η χρήση της ως εργαλείου για την εκπαίδευση, ενημέρωση και κατάρτιση των σύγχρονων κοινωνιών σε θέματα ρατσισμού και ξеноφοβίας είναι πολύ σημαντική στην αντιμετώπιση συμπεριφορών που στοχεύουν στην περιθωριοποίηση συγκεκριμένων ομάδων και στην αντιμετώπιση αρνητικών στερεοτύπων. Ο συστηματικός διάλογος μεταξύ των κοινωνικών ομάδων και ο συγχρωτισμός μέσω δράσεων του πολιτισμού μπορούν να λειτουργήσουν αποτελεσματικά στην αποδόμηση των επιχειρημάτων όσων ενθαρρύνουν την προκατάληψη. Οι πολιτικές οργανώσεις, ακόμα και οι εκκλησιαστικοί θεσμοί, ως φορείς διαμόρφωσης σημαντικών τμημάτων της κοινής γνώμης μπορούν να διαδραματίσουν καταλυτικό ρόλο προς αυτό το στόχο καθότι όπως φάνηκε από την ιστορική αναδρομή που προηγήθηκε, συχνά στην ιστορία ο αντισημιτισμός, όπως και άλλες μορφές προκαταλήψεων και εχθρότητας, ήταν απότοκα άλλοτε σε μικρό και άλλοτε σε μεγάλο βαθμό πολιτικών, οικονομικών και θρησκευτικών παραγόντων.

³⁴ Βλ. ενδεικτικά αποσπάσματα από τη διεθνή ειδησεογραφία: «Antisemitism rising sharply across Europe, latest figures show», εφημ. *Guardian* (15.02.2019) στο <https://www.theguardian.com/news/2019/feb/15/antisemitism-rising-sharply-across-europe-latest-figures-show> [προσβ.: 15 Σεπτ. 2019], «Ο αντισημιτισμός εξαπλώνεται στην Ευρώπη», *euronews* (29/06/2018), <https://gr.euronews.com/2018/06/29/antisemitismos-evropi-anisixia-exaplosi> [προσβ.: 15 Σεπτ. 2019] και «Ο αντισημιτισμός επέστρεψε στη Δύση», άρθρο μεταφρασμένο στα ελληνικά του Patrick Kingsley των *New York Times*, εφημ. *Η Καθημερινή* (6.04.2019) στο <https://www.kathimerini.gr/1018167/article/epikairothta/kosmos/o-antishmitismos-epestreye-sth-dy-sh> [προσβ.: 15 Σεπτ. 2019].